

Izlaganje s naučnog skupa

Primljeno 27. 5. 2019, prihvaćeno za objavljivanje 10. 6. 2019.

Prof. dr. sc. Valentina Mandarić

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

blazenka.mandarić@gmail.com

DOPRINOS RELIGIJSKOG OBRAZOVANJA U PROMICANJU (MEĐURELIGIJSKOG) DIJALOGA¹

Sažetak

U uvodu, autorica članka (predavanja) aktualizira važnost dijaloga i ukazuje na sve složenije izazove pred kojim se nalazi dijalog u suvremenom društvu, osobito međureligijski. Članak se koncentrira na nekoliko važnih problemskih pitanja koja zadiru u međureligijski dijalog. Tako, u uvodnom dijelu članka, autorica akcentira neka važna obilježja dijaloga i navodi važne pretpostavke za njegovo funkcioniranje. Dijalog promatra pod antropološkim, teološkim i religijskim vidom. U daljnjoj analizi uočava specifičnost religijskog dijaloga i podcrtava važne razine na kojima se međureligijski dijalog ostvaruje. Kako autorica dolazi iz katoličkog miljea, polazišta međureligijskog dijaloga analizira iz perspektive Katoličke crkve. Pri tome osobito uvažava stavove i učenja o dijalogu nekoliko zadnjih papa: od pape Pavla VI. do aktualnog pape Franje.

Za autoricu je kultura mjesto ostvarivanja dijaloga. Zato ukazuje na neke izazove suvremene kulture u odnosu na dijalog. U kulturalnom ozračju važno mjesto promicanja dijaloga je škola i općenito odgoj i obrazovanje. Kada je riječ o međureligijskom dijalogu, privilegirano mjesto njegovog promicanja svakako je religijsko obrazovanje (vjeronauk). Autorica religijsko obrazovanje vidi kao premosnicu ili most između kulture i religijske tradicije.

U zadnjem dijelu članka navodi neka područja koja se mogu i trebaju promicati u religijskom obrazovanju bez obzira o kojem je konfesionalnom religijskom obrazovanju riječ. To je prije svega zalaganje za cjelovitu viziju čovjeka, promicanje smisla ljudskog

¹ Rad je prezentiran na Međunarodnoj znanstvenoj konferenciji "Međureligijski dijalog u izazovima savremenog življenja", koju je 3. novembra 2018. godine, povodom 25 godina svoga djelovanja, organizirao Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici.

života, promicanje odgovornosti za drugoga, promicanje dijaloga vjere i razuma.

Kad je u pitanju međureligijski dijalog, autorica smatra da ne smije biti sveden na fakultativni izbor, nego je imperativ koji sve ljude obvezuje.

Ključne riječi: međureligijski dijalog, religijsko obrazovanje, promicanje mira, interkulturalnost

Uvod

U jednom svom članku Ivan Šarčević (2017.) podsjeća na riječi uglednog hrvatskog sociologa Željka Mardešića. On je najavio da dolazi vrijeme u kojem se više neće pitati koliko je neka religija uzvišena ili istinita, nego koliko je ona u zbilji dosljedno življena, jer idealna načela neće više opravdavati zla djela, nego će samo dobra djela opravdavati idealna načela. Mardešićevu misao možemo iščitati i na tragu onoga što papa Franjo (2014.) naziva „praktičnim relativizmom“, smatrajući ga opasnijim od „doktrinarnog relativizma“.

Živimo u složenom društvu obilježenom pluralnošću, što ukazuje na mnoštvo različitih vjerskih i svjetonazorskih uvjerenja, životnih planova i kontekstâ koji daju specifični pečat našim društvima u vrijeme moderne i postmoderne. Pluralnost se nameće kao prilika i kao teret, jer složena društvena situacija zahtijeva neka zajednička i univerzalna moralno-etička usmjerenja (neki autori ih nazivaju univerzalnom etikom ili svjetskim etosom). Svijetu je potreban etos koji će se suprotstaviti sve snažnijem „etičkom relativizmu“. Nerazumijevanje, ignoriranje, suprotstavljanje, sukobi, nasilje, suparništvo i konkurencija stvarnosti su koje nas okružuju. I u međuljudskim odnosima vlada nerazumijevanje. Ono je uzelo maha u obitelji, na radnome mjestu, u profesionalnom životu, u odnosima pojedinaca, naroda i religija; svakodnevna je pojava, sveprisutno je i planetarno, izaziva nesporazume i mržnju, potiče na nasilje i uvijek prati ratove (Morin, 2004.). U takvom složenom svijetu, obilježenom brojnim i raznim konfliktima, sve je potrebija izgradnja i uspostava dijaloga radi suživota s drugima, često posve različitima.

U tome posebnu ulogu ima odgoj i obrazovanje, unutar kojeg značajno mjesto zauzima religijsko obrazovanje (vjeronauk).

Religijsko obrazovanje, bez obzira o kojem je modelu riječ, može i treba dati važan doprinos u promicanju kulture susreta, dijaloga i promicanja temeljnih vrijednota koje su svima zajednička civilizacijska baština.

Obilježja dijaloga i neka važne pretpostavke za njegovo ostvarenje

Pojam *dijalog* dolazi od grčkoga glagola *dialegomai*, što znači razabirati, razgovarati. Dijalog je još od Platona igrao važnu ulogu u povijesti Zapadne kulture, ali je njegovo značenje posljednjih desetljeća prošireno, osobito među religijama.

Iako je čovjek po svojoj naravi dijaloško biće, ne rađa se osposobljenim i motiviranim za dijalog. Dijalogizirati tek treba naučiti. Mišić (2002.) definira dijalog kao oznaku civiliziranosti i kulture, uljudbenoga ponašanja i poštovanja drugoga nasuprot napadanja. Po njemu dijalog uključuje otvorenost i spremnost učiti od drugih te zahtijeva puno umijeća, strpljivosti, povjerenja i hrabrosti. Dijalog stvara ozračje otvorenosti i prijateljstva, bez kojega bi susret ostao hladan, služben i besplodan; on je temeljno obilježje čovjekove ljudskosti i povezan je s priznavanjem vrijednosti svake ljudske osobe.

Dijalog je, ističe Mišić (2002.), u sebi više ispovijed nego izmjena informacija; nije samo riječ nego je unutarnji stav koji mora zračiti simpatijom i prihvaćenjem sugovornika. Dijalog uključuje krjeposti koje su izrazito religijske, jer zahtijeva ljubav prema drugome, poniznost, povjerenje, poštenje, strpljivost. Dijalog, nastavlja Mišić, isključuje oholost, samouvjerenost i prozelitizam, a pretpostavlja unutarnje obraćenje te ima tendenciju dublje upoznati drugoga. Za to treba biti pomno pripremljen, a najbolji je put te pripreme istinski odgoj.

Bižaca (2009.) vidi dijalog kao jedan od temeljnih postulata suživota različitih identiteta. Taj je suživot utemeljen na dobrom poznavanju drugoga, oslobođenom predrasuda, te na poštovanju drugoga, njegova osobnog dostojanstva i njegovih prava. Dijalog nije međusobno nadglasavanje uvredama, nego je ponajprije pristanak na promjenu, a iznad svega to je priznanje mogućnosti vlastitih grešaka. Kristić (2014.) ističe da se stvarnost dijaloga treba sagledati s antropološke, društvene i teološke razine te na tom tragu

Bižaca, pozivajući se na nekadašnjega tajnika *Papinskog vijeća za odnose s nekršćanima* Pietra Rossana, ističe da pojam *dijalog* na antropološkoj razini evocira interpersonalne odnose, koegzistenciju, obostranu korist, jednakost u postupanju, razmjenu informacija i samoshvaćanje, ali i obostrano priznanje vrijednosti, obostrano obogaćenje, promjenu i rast sugovornika. S druge strane, Šarčević (2003.) drži da se dijalog temelji na antropološkoj dimenziji, jer čovjek kao pojedinac gradi svoju osobnost, identitet i subjektivnost u odnosu ili su-postojanju s drugim, gdje čovjek postaje čovjekom. O nužnosti drugoga i odgovornosti pojedinca za drugoga iz pedagoške perspektive piše Curci (2002.) u knjizi *Pedagogija lica (Odgajati poslije Levinasa)*. Iako se danas o dijalogu govori iz zahtjevnosti za su-životom u svijetu koji je sve više *multi* u svakom pogledu, Šarčević (2003.) smatra da je za vjernike dijalog ponajprije zahtjev koji proizlazi iz vjere, iz primarnoga odnosa čovjeka s Bogom. Dakle, međureligijski dijalog u sebi je odluka ili čin vjere; izričaj vlastitoga vjerničkog uvjerenja. Posljedično tome, smatra Šarčević, za onoga komu je upitan dijalog upitna postaje i njegova vjera.

Dijalog je duhovna vrлина, uljudnost, a resi ga uvažavanje i poštovanje sugovornika koji zajedno traže zajedničko dobro. Stoga je za svako društvo (osobito multikulturalno) važno razvijati dijalog na svim razinama; promicati znanstvenu kulturu koja će uvijek pred očima imati „čitavoga čovjeka“ i „sve ljude“, u službi dobra i sveopće solidarnosti. U suvremenome globaliziranom svijetu teži se za „građanstvom svijeta“, a da se pritom ne izgubi vlastiti identitet, korijeni, kultura, jezik, religija. Naučiti živjeti društvenu, kulturološku, etničku i religioznu različitost jedan je od snažnih izazova za odgoj i obrazovanje, dok je sposobnost ophođenja s drugim i drugačijim jedan temelj o kojem ovisi kvaliteta našeg suživota. Stoga se danas više no ikada traži uzajamno razumijevanje, poznavanje, poštovanje i kvalitetna komunikacija (Bozanić, 2007.).

Istinski dijalog pretpostavlja otvorenost drugome, slušanje bez predrasuda i osuda, prihvaćanje i poštovanje različitosti iako ih ponekad ne uspijevamo posvema razumjeti, spremnost na uzajamno učenje. Škola, osobito religijsko obrazovanje, najizvršniji je kanal za promicanje međusobnog upoznavanja i prihvaćanja.

Dijalog, mir, odgovornost, pravednost, suživot i ljubav važni su sadržaji i ciljevi religijskog obrazovanja u školi.

Međureligijski dijalog – temeljna polazišta

Međureligijski dijalog nameće se kao imperativ za sve religijske zajednice 21. stoljeća, osobito za zapadni europski kulturalni kontekst. Geffré (2004.) ističe hitnost islamsko-kršćanskog dijaloga, koji je pozvan promicati solidarnost u obrani zajedničkih vrijednosti koje su od životne važnosti za budućnost civilizacije. Svjedočimo kulturno-religijskoj pluralizaciji društva, pa tako su-postojanje više religijskih zajednica u jednome društvu više nije iznimka nego postaje pravilo, kako ističe Kristić (2014.). U svakodnevici susrećemo ljude koji o bitnim životnim situacijama misle drugačije od nas. Polazeći od te činjenice, danas je u društvu neprihvatljiv bilo koji oblik „sektaškog autizma“. Mnogi analitičari ističu da je 20. stoljeće bilo u znaku sukoba i nasilja na svim razinama te da se takva tendencija, iako u nešto drugačijim oblicima i razmjerima, nastavlja i u 21. stoljeću. Stoga se može ustvrditi kako i dalje nedostaje dijaloga, mira, tolerancije i želje za međusobnim uvažavanjem i suživotom. Činjenica je da u današnjem svijetu sva velika događanja poprimaju planetarni karakter: od prirodnih nepogoda, ekonomskih kriza i emigracija, pa sve do ratova i terorističkih napada. To zahtijeva i globalni pristup u rješavanju navedenih problema, i to preko globalizacije tolerancije, solidarnosti i dijaloga – odnosno izgrađivanjem kulture dijaloga.

Plodonosan dijalog je onaj koji doprinosi međusobnom natjecanju u promicanju mira, u borbi protiv nepravde, u zaštiti prirode, u promicanju ljudskih prava, u borbi protiv svih oblika fundamentalizma. Stoga, kako ističe Geffré (2004.), religije nisu samo odgovorne za spasenje i oslobođenje onkraj smrti, nego imaju i povijesnu odgovornost u odnosu na sudbinu ljudske vrste na Zemlji. Kada je u pitanju religija (i osobito međureligijski dijalog), Gašpar (2008.) uočava kako danas istovremeno živimo religijski pluralizam i religijski relativizam; odnosno, više ne postoje religijski homogena društva.

Bižaca (2009.) navodi temeljne postavke teologije religijâ za jedan ljudski zadovoljavajući i teološki koristan dijalog:

- sudionici u dijalogu međusobno komuniciraju na razini temeljne jednakosti (odnosno, nitko ne može zahtijevati da drugi sugovornik *a priori* njegovu tradiciju prizna istinitijom),
- sudionici dijaloga ne ostavljaju po strani vlastito vjersko uvjerenje, odnosno ne ulaze u dijaloški susret na razini *tabulae rasae*,
- međureligijski dijalog sigurno teži boljem međusobnom razumijevanju i stvaranju prijateljskih odnosa, smanjenju napetosti i oružanih konfrontacija, ali dijalog je više od toga,
- dijalog među ljudima različitih religijskih tradicija smjera dosegnuti jednu dublju razinu – razinu duha, na kojoj se događa suočenje i oslušivanje religioznih uvjerenja drugoga, ali i intuitivna slutnja, a katkad i dublje otkriće onoga nosivog iskustva sugovornika.

Šarčević (2003.), pak, oslanjajući se na crkveno učiteljstvo, ukazuje na četiri razine na kojima bi se trebao voditi međureligijski dijalog: dijalog života, dijalog djela, dijalog teologa i dijalog iz religioznog iskustva. Polazeći, pak, od konteksta Bosne i Hercegovine, u kojem se prepliću kulturne, religijske, nacionalne i jezične razlike, Šarčević u svom promišljanju ide korak dalje i traži iskorak prema postizanju većega zajedničkog dobra od postojećeg. U tom vidu on poziva na tri odgovornosti koje obvezuju one koji žele graditi dijalog i suživot s drugima. Budući da dodiruju bit samog problema i strateški otvaraju perspektivu odgoja za dijalog unutar religijskog obrazovanja, kratko ćemo se osvrnuti na svaku od njih.

Prva odgovornost je ona pred Bogom, ili tzv. *samokritičnost iz vjere*. U dijalogu sudjeluju osobe i vode ga pojedinci, a svaki susret s drugim utemeljen je na odnosu s Bogom. Ili, kako ističe Šarčević, dijalog je za vjernika uvijek dijalog iz vjere. Ulazeći u dijalog, vjernik se mora suočiti s važnim pitanjem: tko je moj bližnji u mojoj vjeri?

Odgovor na ovo pitanje povezano je s drugom razinom odgovornosti, a to je odgovornost za drugoga koja se temelji na *univerzalnosti patnje*. Ova odgovornost poziva na konkretnu solidarnost s onima koji su u nevolji (prisposoba o milosrdnom

Samaritancu). Univerzalnost patnje kao načelo djelovanja i pretpostavka svakog dijaloga ne samo da označava prestanak isključivanja i demoniziranja drugoga nego ne tematizira ni pitanje istine ni pitanje „prave vjere“ upravo jer se one potvrđuju kroz odgovor na patnju drugoga, ističe Šarčević. Ovakvo tumačenje solidarnosti ima svoje ishodište u već spomenutoj prisposobi o milosrdnom Samaritancu. O patniku iz evanđelja glede njegove dobi, rase, religije i kulture ne znamo ništa; važno je jedino znati da je čovjek potreban dobrote i milosrđa koje mu se treba iskazati djelom. Ovdje nalazimo i temeljne pretpostavke za međureligijski dijalog: onaj tko ne prepoznaje patnju drugoga, tko je niječe, tko se ravnodušno okreće od nje, tko je odgađa za neko drugo vrijeme (pa i pod izlikom pravovjernosti i izvršavanja religijskih dužnosti), ne samo da nije sposoban ući u dijalog, nego iskrivljuje ili posve niječe zahtjev vlastite vjere. Patnja i potreba drugoga stoje, smatra Šarčević, kao poziv položen u samoj vjeri, prije nacionalnog ili religijskog pripadanja, a vjera taj poziv čini obvezujućim.

Konačno, treća odgovornost tiče se odgovornosti za opće dobro, a identificira se s *univerzalnošću ljudskih prava*. Ovdje se međureligijski dijalog vidi u službi dobra svih ljudi, sveopće ekumene, a ne pojedinaca ili pojedinih skupina i zajednica.

Polazišta za međureligijski dijalog u Katoličkoj crkvi

Kada je riječ o međureligijskom dijalogu, za Katoličku crkvu presudnu ulogu imao je Drugi vatikanski sabor. U dokumentu *Nostra aetate* (1965.) čitamo temeljno polazište za odnos prema drugim religijama: „U naše je vrijeme, kad se ljudski rod iz dana u dan sve više sjedinjuje i kada rastu međusobne veze između različitih naroda, i Crkva pažljivo promatra u kakvom odnosu stoji prema nekršćanskim religijama. Na osnovi svoje zadaće da promiče jedinstvo i ljubav među ljudima a također i među narodima, ona prije svega svraća svoju pozornost na ono što je ljudima zajedničko i što ih vodi do međusobnog zajedništva.“ Još ranije o dijalogu čitamo u enciklici Pavla VI. *Ecclesiam suam* (1964.).

U njoj nalazimo riječ *dijalog* pod pojmom *colloquium*. Pavao VI. dijalogu daje teološki temelj, opisujući ga kao nastavak spasenjskog dijaloga između Boga i čovjeka. Uz dijalog papa

povezuje poznavanje i iskazivanje poštovanja prema različitim duhovnim i moralnim vrijednostima koje su nazočne u drugim religijama. U spomenutoj enciklici naznačeni su temeljeni obrisi svih budućih zauzimanja za dijalog s modernim svijetom, s čovječanstvom, s onima koji vjeruju u Boga i s onima koji su odvojeni od Crkve. Crkva dijalogizira sa svijetom, dakle i s religijama, jer je Bog odlučio dijalogizirati s čovjekom (Crocata, 2013.)

Na istome su tragu i *Lumen gentium* i *Nostra aetate*. *Nostra aetate* donosi pozitivno vrjednovanje svega istinitog i dobrog koje se nalazi u drugim religijama. Motivacija za takav stav nalazi se u činjenici da se religije promatra kao pokušaj davanja odgovora na pitanje smisla povijesti i događaja vezanih uz ljudski život (Canobbio, 2013.). U tome spomenuti autor vidi priznavanje „antropološke vrijednosti religija“. Uz spomenuti dokument i koncilske izjave, važan zamah promicanju dijaloga dao je sveti papa Ivan Pavao II, koji je započeo važan projekt međureligijskog susretanja u Asizu.

Uz već spomenute pape, veliki promicatelj dijaloga je i papa Franjo. On to pokazuje riječima, susretima i brojnim gestama. To potvrđuje i jedno od njegovih prvih javnih obraćanja, gdje ističe: „Katolička crkva svjesna je važnosti promicanja prijateljstva i poštovanja među muškarcima i ženama različitih religijskih tradicija (...). Ona je također svjesna odgovornosti koju svi nosimo u odnosu prema svijetu, prema cijelome stvorenju koje moramo ljubiti i čuvati. Možemo učiniti puno dobra za onoga koji je siromašan, koji je slab i koji trpi; za promicanje pravednosti, pomirenja, za izgradnju mira. Ali, ponajprije, moramo u svijetu učiniti živom žeđ za apsolutnim, ne dopuštajući da prevlada samo jedna vizija ljudske osobe, prema kojoj se čovjek reducira na ono što proizvodi i što konzumira: to je jedna od najopasnijih zamki našega vremena“ (Papa Francesco, 2013).

Iz perspektive današnje kulture, Bižaca (2009.) piše o dijalogu kao neizbježnoj civilizacijskoj nužnosti i kao preduvjetu vjernosti vlastitoj religiji. Promicanje međureligijskog dijaloga među učenicima u školi podrazumijeva kod učenika razvijanje zanimanja i želje za upoznavanjem drugih koji svoj život osmišljavaju u drugačijim religijskim tradicijama i podnebljima. Važno je pritom osvijestiti da Bog nikada u povijesti čovječanstva

nije nijedno ljudsko biće ostavio samo, bez svojeg Duha i Riječi. Čovjek stoga intuitivno naslućuje „da se od početka svijeta do danas događa spasenjski Božji dijalog sa svim ljudima te da sve ljudske kulture, a posebice sve religije, zajedno s nedvojbjenim tragovima iskustva nasilja, zablude i grijeha, u većoj ili manjoj mjeri, nose tragove dubokih iskustava Božje dobrote, ljepote i mističnog jedinstva s transcendentnom stvarnošću.“ U takvoj zahvaćenosti leži korijen kršćaninove duhovne potrebe, a time i teološke motivacije za dijalogom. Mišić (2002.) drži da se dijalog ne može prepustiti spontanosti događanja, jer je dijalog sam po sebi „nasušna životna potreba“, nasuprot individualizmu koji sve dublje pušta korijenje u zapadnom društvu.

S druge strane, religija u svom značenju (*religare*) teži povezivanju i spajanju, ona je u sebi dijaloška. Bez dijaloga, smatra Mišić, religije se zatvaraju u sebe, gube kontakt sa svijetom koji bi željele oblikovati, postaju nerazumljive i sve manje prihvatljive onima koji toj religijskoj zajednici ne pripadaju. Stoga se religije moraju dijaloški otvoriti; u protivnom se dovode u opasnost da budu marginalizirane i da kod drugih izazivaju sumnje, da u pitanje stave vlastitu budućnost, pa i sam opstanak. Religijski dijalog nije, ističe Mišić, neki debatni klub ili politički sastanak na kojem se raspravljaju i brane različite opcije suprotstavljenih strana; pozornica dijaloga je život s mnogim rizicima i iznenađenjima. Ističe kako svrha dijaloga nije postizavanje potpunog suglasja ili brisanje razlika među religijama, nego razumijevanje i ljubav; ostvarenje ozračja prijateljstva, povjerenja jednih u druge i zadovoljstva u suživotu. Tek u iskrenosti pred Bogom svatko može priznati da je središte i ishodište konflikta u njemu samome – u vlastitome srcu. Zato valja još jednom ukazati kako dijalog nije sam po sebi razumljiv; njega treba htjeti, njega treba čitavog života učiti i za njega se – po Isusovu primjeru – valja žrtvovati.

Među različitim modelima međureligijskog dijaloga osobito je važno spomenuti projekt svjetskog etosa, čiji je idejni tvorac Hans Küng. On polazi od svjetskih problema koji zahtijevaju zajednički pristup kroz globalizaciju ljudskog etosa ili globalizaciju ljudske odgovornosti. Küngovu ideju kao *Deklaraciju o svjetskom etosu* izglasao je 1993. godine *Parlament svjetskih religija u Chicagu*, a cilj joj je zajednički se založiti oko općega dobra, u što se uključuju svi humanistički usmjereni ljudi. On navodi dva

temeljna stožera svjetskoga etosa: načelo ljudskosti i načelo uzajamnosti, a na temelju spomenutih načela izvode se četiri neopozive smjernice: „Poštuj život!, Djeluj pravedno i pošteno!, Govori i djeluj istinito! i Poštujete i ljubite jedni druge“ (Kristić, 2014.). Valja spomenuti i pozdraviti objavljivanje dvaju priručnika koji su namijenjeni promicanju „svjetskoga etosa“ u nastavnom procesu: *Svjetski etos pod školskim krovom* i *Svjetski etos. Dokumenti – utemeljenja – primjena*. Oba priručnika uredio je Alen Kristić (2014.). Sličnu ideju, ali iz drugog polazišta, iznosi Edgar Morin u knjizi *Etika*.

Kultura – mjesto međureligijskog i međukulturalnog dijaloga

Međureligijski dijalog u sebi integrira i međukulturalni dijalog. Naime, kultura, etika i običaji pojedinih naroda određeni su njihovim religijskim tradicijama na najdubljoj razini, a područja dijaloga zajedničke su ljudske teme: mir u svijetu, socijalna i društvena odgovornost, tolerancija itd. (Bürkle, 1987.). Papa u miru Benedikt XVI. (2009.), na tragu Ivana Pavla II, kojega nazivaju „papom međureligijskog dijaloga“, stavlja u korelaciju međureligijski i međukulturalni dijalog. Temelj njihove povezanosti je povezanost kulture i religije. Religija omogućuje, kako ističe Benedikt XVI, širenje obzorja razumijevanja ljudskoga, otvarajući mogućnost poznavanja najveće i najdublje istine. U tom kontekstu Benedikt XVI. (2011.) govori o „religijskoj dimenziji kulture“, jer religija proširuje obzorja ljudskoga razumijevanja, a religija kao bitan element, čak i kao determinirajuće središte, stoji u temelju svih kultura poznatih kroz povijest.

Jedna od temeljnih zadaća religija, smatra Crociata (2013.), zajedničko je traganje za istinom i priznavanje temeljnih vrijednota te omogućavanje mirne egzistencije. U toj optici međureligijski dijalog se nameće kao svojevrsna zajednička etičko-kulturalna platforma koja omogućuje njegovanje svega što je istinski ljudsko. U toj zadaći svaka religija može razvijati vlastito poslanje. Promicanje i čuvanje religioznih vrijednota u pluralnom društvu za Benedikta XVI. (2008.) predstavlja nezaobilazni aspekt samog dijaloga, zajedno s čuvanjem „religioznog osjećaja ukorijenjenog u čovjekovom srcu“. U obraćanju muslimanima Benedikt XVI. (2006.) istaknuo je da je upravo autentični dijalog, utemeljen na

istini i vođen iskrenom željom da jedni druge bolje upoznamo, poštujući razlike i priznajući ono što nam je zajedničko, najbolji zalag zajedničkoga napretka.

Prema talijanskom filozofu Marcellu Peri, kako navodi Vulić (2017.), ne treba prvo voditi dijalog o istini pojedine vjere, nego o kulturnim posljedicama koje ta vjera unosi u svijet. Za Peru je međukulturalni dijalog pravi dijalog, jer u njemu sve strane imaju zajedničko uporište. Ono se ne odnosi na dogmu, nego je uporište kultura shvaćena kao sveukupnost ljudskoga djelovanja, a koja uključuje moralnu baštinu čovječanstva posebno vidljivu u razumijevanju temeljnih ljudskih prava kojih se čovjek ne može odreći, a što predstavlja jasan kriterij vrjednovanja načina života i religijskog poimanja dobra. Za njega je temeljno pitanje dijaloga religija (shvaćenoga kao međukulturalni dijalog), jesu li kulturne posljedice te religije spojive s moralnom baštinom čovječanstva, sažetaj, na primjer, u poveljama o ljudskim pravima (Vulić, 2017.). Na tom tragu razumije se i tvrdnja Edwarda Schillebeeckxa, na koju upućuje Gašpar (2008.), da se svaka religija podvrgava kritici „ljudskog dostojanstva“, jer odnos prema Apsolutnom „treba buditi neustrašivu hrabrost za ostvarivanje više ljudskosti na svim područjima života“. S druge strane, Metz u svojoj analizi odnosa religija i nasilja ukazuje na zajedničko ishodište svih religija, koje on vidi u usredotočenosti na patnju. Prema Gašparu, Metz vidi *koaliciju religija* kao polazište promicanja sućuti u ovome svijetu. To osobito vrijedi za našu kulturu, u kojoj „čovjek sve više nestaje u beščovječnim sustavima gospodarstva, tehnike i njezine kulturalne i informacijske tehnologije“. Edward Schillebeeckx, prema Gašparu, kao prvu podlogu religioznoga nasilja vidi u tvrdnji neke religije da je jedina prava i s time povezanim nijekanjem opravdanosti drugih religija. Takvo je nijekanje u nekom pluralnom društvu već virtualna objava rata, a time i nasilja. Kao drugu podlogu on navodi uvjerenje mnogih religioznih ljudi da je vlastita religija izravno jamstvo dobrobiti ljudskoga društva.

Odgajno-obrazovni obrasci koje osoba slijedi u odraslom životu, pa i oni koji se odnose na dijalog, usvajaju se od najranije dobi u vlastitoj obitelji, a proširuju i produbljuju u odgajno-obrazovnim institucijama, osobito u školama.

Škola – mjesto izgradnje kulture susreta

Papa Franjo (2014.) je, obraćajući se tisućama učenika i učitelja na Trgu sv. Petra u Rimu, istaknuo jedno važno obilježje škole, rekavši da je škola *mjesto susreta*. U njoj se susreću učenici, nastavnici, asistenti, djelatnici i roditelji. Danas je kao nikada prije potrebno promicati kulturu susreta, kako bismo se međusobno poštovali, poznavali, voljeli i živjeli zajedno, i ovdje škola nastupa kao zajednica koja poučava kako tražiti istinu i otkriti vlastito dostojanstvo, kako prenositi i promicati kulturu i životne vrijednote te osposobljavati učenike da svoje poslanje shvaćaju i kao služenje društvu. Uloga je škole u tom smislu osposobljavati učenike za dijalog i međusobne susrete, a zauzvrat jamči ljudski, duhovni, kulturni i socijalni razvoj. Autentični odgoj pretpostavlja iskreni susret koji se, prema teologu Guardiniju (1992.), događa kada drugi „ulazi u moj pogled“.

Kako bi odgoj i obrazovanje uistinu „rađali za život“ i gradili kulturu susreta, kardinal Bozanić (2014.) smatra da je potrebno kod djece i mladih čuvati i njegovati *unutarnju dimenziju* i osvijestiti im važnost vlastitoga duhovnog središta, jer se razmišljanje, osjećaji, odluke, ponašanja i stavovi rađaju u nutрини. Važno je poštovati i biti osjetljiv na *duhovno središte osobe*, što se ne može svesti na emocionalni optički instrument. Duhovnost je bitna dimenzija ljudske osobe; nju treba njegovati od najranije dobi, jer se njenim zanemarivanjem djeca i mladi izlažu različitim devijacijama i neredima u sebi i oko sebe. Umjesto takvih destruktivnih utjecaja, treba učiniti sve da djeca i mladi budu zadivljeni i privučeni dobrotom, istinom i ljepotom. Naime, svaki pravi odgoj mora promicati izgradnju ljudske osobe u vidu njezine konačne svrhe i dobrobiti društva unutar kojega će preuzimati različite društvene uloge. Cjeloviti se odgoj događa kada se djeca svjedočanstvom života i riječi odgajaju za dijalog, za susret, za socijalnost, za zakonitost, za solidarnost i mir preko njegovanja temeljnih kreposti pravde i ljubavi (Kompendij socijalnog nauka, 242).

Kultura susreta mora pronaći svoje mjesto u svim školskim kurikulumima. Zadaća je škole osposobiti učenike za uspješno rješavanje konflikata na koje se inače, nažalost, sve više navikavamo. Potrebno je uspostaviti ne političku, nego kulturnu, filozofsku i religioznu „koaliciju“, ističe papa Franjo (2016.)

Bratstvo i sestrinstvo na onoj općoj ljudskoj razini uči se u obitelji. Globalizacija, kako ističe papa u miru Benedikt XVI. (*Caritatis in veritate*, 19), čini nas bližima, ali ne i braćom, što samo povećava „siromaštvo odnosa“.

Religijsko obrazovanje – most između kultura i religijskih tradicija

Potrebni su odgojno-obrazovni sustavi koji će u složenom društvu omogućiti odgoj djece i mladih za iskreno međusobno prihvaćanje i konstruktivni dijalog (Mandarić i Razum, 2015.). Poznavanje drugoga, upućenost o korijenima i razlikama, može pomoći da se prevladaju mnoge predrasude, jer musliman, kršćanin, židov, hinduist, budist – svaki od njih ima konkretno lice. To su naši susjedi i sugrađani, piše Lehmann (2004.). Stoga je važno da učenici upoznaju različite kulture, obrede, knjige, simbole i blagdane različitih religija i vjerskih zajednica. „Škola, zajedno s crkvom, džamijom, sinagogom, privilegirano je mjesto u kojem je moguće stvoriti, od prvih školskih uzrasta (godina), razumijevanje religijske različitosti kao pozitivnog elementa naše kulture o kojem valja učiti i kojeg valja kritički analizirati“ (Razum, 2008.).

Jedna je od temeljnih zadaća odgoja i obrazovanja, osobito religijskog obrazovanja, odgajati i promicati kulturu susreta. Obrazovanje ne podrazumijeva samo prenošenje znanja, nego je nužan prijelaz na živo svjedočanstvo i stvaranje saveza s drugima. Nije najvažnije govoriti o povijesnom razvoju dijaloga i njegovim teškoćama, nego je presudno razvijati kod učenika strast za susretom i poznavanjem drugoga. Moramo od mladih generacija učiniti graditelje mostova među kulturama i religijskim tradicijama, jer iza nas smo ostavili stoljeća podizanja zidova; naše je vrijeme vrijeme rušenja zidova i gradnje mostova.

Prema Bianchiju (2016.), baviti se pitanjem „drugoga“ i odnosom prema pripadniku druge religije, jezika i kulture znači u konačnici postaviti pitanje o vlastitom identitetu. Postoji opasnost da vlastiti identitet ocrtavamo u isticanju suprotnosti koje uočavamo u odnosu na drugoga. Ta opasnost je realnija tamo gdje je na istom prostoru prisutno više religija, a vlastiti religiozni identitet jača se isticanjem suprotnosti u odnosu na druge vjeroispovijesti. Isto tako, može se dogoditi da se u želji

prilagođavanja etičkim potrebama društva olako odustaje od „svoje vlastite različitosti“. Stoga Bianchi ističe da kršćanin nije pozvan otklanjati razlike, nego u različitosti prepoznavati prostor u kojem Duh ima mogućnost djelovanja i uspostavljanja zajedništva među ljudima. Najveći je neprijatelj tolerancije, drži Bianchi, apsolutizacija sebe i demonizacija drugoga, odnosno prijezir i mržnja prema tuđoj civilizaciji i vjeri.

Dijalog, pak, otvara prostor gostoljubivosti i mogućnost iskrenog traženja i zajedničkog zauzimanja za dobro. Dijalog nema alternativu; on je novo ime za ljubav, ističe papa Pavao VI. Dijalog po svojoj definiciji pretpostavlja dva samostalna i jednakopravna sugovornika, a ne tehniku kako drugoga nadglasati, prevariti, nadmudriti, nadvladati ili pobijediti. U svakom društvu, ističe Bozanić (2013.), važno je osobito u odgoju i obrazovanju promicati „znanstvenu kulturu“, koja će biti kadra uvijek pred očima imati „čitavoga čovjeka“ i „sve ljude“ u službi dobra i sveopće solidarnosti, pri čemu veliku i odgovornu zadaću ima dijalog između znanosti i vjere. Moramo, ističe Bozanić, svim zajedničkim silama poraditi na tome da se ponovno uspostavi veza između istine i vrijednosti, između znanosti i etičke zadaće.

Moguća koalicija “religijskih obrazovanja” u obrani temeljnih vrijednota kao doprinos u ostvarivanju međureligijskog dijaloga

Iako je religijsko obrazovanje na našim prostorima ustrojeno po konfesionalnom principu, u praksi se pokazalo da je riječ o predmetu otvorenom za dijalog i suradnju. Religijsko obrazovanje kao školski predmet predstavlja se „otvorenim“ za slušanje i dijalog, bez predrasuda, i isključuje svaki oblik „vrbovanja“, indoktrinaciju ili prozelitizam. Vjeronaučnu nastavu ne gledamo kao mjesto sučeljavanja i raspravljanja o dogmatskim i drugim razlikama među religijama, nego mjestom izgradnje vlastitog religijskog identiteta koji osposobljava za prihvaćanje drugoga u bogatstvu njegove različitosti, kao i spremnost za traženje zajedničkih vrijednosnih obzorja za zajedničko djelovanje, osobito tamo gdje je ugrožena zajednička ljudska baština.

Na tom tragu nameće se važno pitanje: što se može ostvarivati unutar vjeronaučne nastave, bez obzira o kojoj je

konfesiji ili religiji riječ? Kako religijsko obrazovanje može doprinijeti u izgradnji „civilizacije ljubavi“? U identificiranju mogućih područja zajedničkog i pojedinačnog djelovanja religijskog obrazovanja treba krenuti od onih područja koja su u današnjoj kulturi najugroženija.

Cjelovita vizija čovjeka

Među prvima valja istaknuti *cjelovitu viziju čovjeka*, koja uključuje i njegovu transcendentnu dimenziju. U društvu koje na čovjeka sve više gleda kao na izvor profita (čovjek alat, čovjek funkcija), nužno je promicati kulturnu, moralnu i duhovnu dimenziju, jer u suprotnome njihovo negiranje vodi k antropološkoj katastrofi (Mandarić/Razum, 2015.).

Papa Benedikt XVI. (2005.) ističe da je vjeronauk u školi pozvan unutar odgojnog procesa ponuditi prijelaz od čisto funkcionalne racionalnosti na racionalnost sposobnu dohvatiti temeljna egzistencijalna pitanja. Potrebno je danas osnažiti sposobnost racionalnog promišljanja u svjetlu vjere složenih pitanja koja se pojavljuju u različitim područjima znanja i važnim životnim odlukama. Škola koja riskira da se odgoj svede na isključivo funkcionalno-tehničko i znanstveno znanje, uz pomoć vjeronauka može postati mjesto cjelovite formacije, pomažući učenicima da kritički i sistematski prihvaćaju kulturu.

Suvremenu, pak, školu pogađa relativizam, koji papa u miru Benedikt XVI. (2009.) naziva „odgojnim relativizmom“. Riječ je o relativizmu koji ne priznaje ništa što bi bilo konačno te kao zadnju instancu stavlja vlastito *ja* s njegovim voljama. Pod prividnom slobodom pojedinac postaje zarobljenik jer razdvaja jedno od drugoga, reducirajući se na zatvorenost u vlastito *ja*. U ozračju takvog relativizma istinski odgoj nije moguć, jer bez svjetla istine je, prije ili kasnije, svaki čovjek osuđen na sumnju u vrijednost i dobrotu vlastitog života i odnosa koji ga sačinjavaju te vrijednost vlastitoga nastojanja u izgradnji boljeg i zajedničkog života. Stoga Benedikt XVI. smatra ne samo da je važno nadići relativizam u odgojnom procesu, nego da smo pozvani suprotstaviti se njegovoj destruktivnoj dominaciji u društvu i kulturi (Mandarić, 2012.)

Pitanje smisla ljudskoga života

U religijskom obrazovanju učenicima se nude mogući odgovori na pitanje smisla ljudskoga života. Tako na jednom mjestu sv. Ivan Pavao II. piše da u čovjeku drijema izvanpovijesni element koji je izvorom njegove ljudskosti (Puljić, 1985.). Vjeronauk kao školski predmet pomaže u promišljanju o smislu života i u gledanju na život s povjerenjem te omogućuje promišljanje znanstvenoga i tehnološkoga razuma koji ne uspijeva osloboditi ili barem zamaskirati sve veću poteškoću u pronalaženju jedinstvenoga smisla života i temeljnoga razloga koji pruža nadu u budućnost.

Svjedočimo dramatičnoj dekompoziciji ljudskoga, ističe Ornaghi (2008.), stoga je potrebna kultura koja zna čuvati svoju izvornu funkciju u odnosu na znanstvene spoznaje i njihove primjene, ne ograničavajući njihov razvoj i pozitivne plodove, ali odlučno pridonoseći da taj razvoj i posljedice budu uistinu u službi čovjeka i čovječanstva. Vjeronauk je pozvan suprotstaviti se vrijednosnoj i antropološkoj eroziji „slabe misli“. „Slabim mišljenjem“ stiglo se do odbacivanja pitanja o smislu, do indiferentnosti, napuštanja temeljnih vrijednosti, prevlasti relativnosti i subjektivnosti. U društvu, koje se sve više opisuje kao multikulturalno, religijsko obrazovanje ima zadaću učiniti da iz različitih kultura i različitih sustava značenja iziđu oni elementi koji sjaje zbog svoje vjernosti razumnoj naravi čovjeka i njegovu neupitnom dostojanstvu.

Tanjić (2011.) smatra da religijska uvjerenja imaju veći značaj u ljudskome životu čak i od znanstvenih teorija i hipoteza. Najnovija kretanja unutar filozofije religije i kulturalne antropologije pokazuju da je teško govoriti o jednom, apstraktnom i univerzalnom pojmu religije. Uz religijsku sliku svijeta ide određena slika svijeta, čovjeka i odnosa, koja nije neutralna u odnosu na društvo i njegov razvoj. Svaka je religija istovremeno i transcendentna i povijesna, i pokazuje se kroz određene povijesne, kulturalne, simboličke, spoznajne i ritualne forme. Zato je nemoguće jednu religiju svesti na drugu, niti je moguće govoriti o jednoj univerzalnoj religiji.

U današnjoj pak kulturi, koja odbacuje svaku metafiziku (Matulić, 2011.), nije moguće razumjeti čovjeka i transcendentni

temelj njegove egzistencije. U društvu u kojem se kapitalizam nameće gotovo kao nova religija, koja nudi primamljive i poželjne sadržaje a negira tradicionalne vrijednosti (kao što su obitelj, žrtva, ustrajnost, askeza i disciplina), vjeronauk može biti svojevrsna kritika suvremenih životnih postulata.

Odgovornost za drugoga

Jedna od primarnih odgojnih zadaća je odgojiti za odgovornost za drugoga. U međureligijskom dijalogu čovjek je „zajedničko obzorje razumijevanja“ ili, kako čitamo u *Redemptoris hominis* (br. 14), „čovjek je prvi i osnovni put Crkve“. U razvijanju odgovornosti za drugoga (bližnjega) važan doprinos dao je Emmanuel Levinas, čiju je pedagošku misao sažeo Stefano Curci u već spomenutoj knjizi *Pedagogia del volto. Educare dopo Levinas* (2002.).

Ključni pojmovi Levinasove pedagogije su *ljudsko lice* i *pedagogija lica*, koja znači naučiti i dati se izazvati licem (licima) kako bismo postali sposobni izići iz sebe i dati se voditi onkraj samih sebe (Curci, 2002.). U današnjoj složenosti i mnogolikosti različitih lica koja se svakodnevno susreću, pedagogija lica postaje odgojni izazov u oblikovanju osoba koje su u stanju susretati se i gledati s odgovornošću i sviješću kako ih se „drugi“ itekako tiče. U protivnom, lako se upada u „banalizaciju drugoga“, a nerijetko i u „banalizaciju zla“ koje se čini prema drugome. Ljudsko pak lice nije apstraktni pojam, nego konkretna prisutnost drugog čovjeka, podcrtava Curci. „Simpatija, prijateljstvo, nježnost i ljubav pojačavaju osjećaj zajedničkog identiteta. (...) Ljudski subjekt nosi u sebi dvostruki 'softver', jedan je egocentričan i drugi koji je altruističan; izbacivanje drugog iz zajedničkog identiteta proizvodi egocentrično zatvaranje i istodobno je i proizvedeno od njega; uključivanje drugoga u jedno mi proizvodi altruističko otvaranje i istodobno je i proizvedeno od njega. Altruistička etika je etika povezivanja koja nalaže da se zadrži otvorenost prema drugom, da se sačuva osjećaj zajedničkog identiteta, da se učvrsti i okrijepi razumijevanje drugoga“ (Morin, 2004.).

Između tendencija radikalnog individualizma i potpunog relativizma važno je uvijek iznova pozivati na temeljne i zajedničke vrjednote ili etiku koja će biti svima prihvatljiva, a o

kojoj govori Morin. Iz perspektive složenosti suvremene kulture danas se govori kako jedino religije mogu narodima ponuditi otvaranje za sveopći suživot, odgajajući osobe za istinu koja nadilazi neposredne interese, otvarajući i pročišćavajući kulture od egoističnih zatvaranja i negodovanja (Razum, 2008.) *Povelja o svjetskoj etici* (1993.) pak ističe da se u učenjima religija nalazi zajednički sustav sržnih vrijednosti koje čine temelj svjetske etike. „Vjeronaučna (religijska) nastava ne smije se zatvoriti u svoj oklop, nego treba voditi računa o religijskoj različitosti u školi i društvu. Da bi se otklonilo nerazumijevanje među kulturama i religijama, što ometa integracijske procese, treba načiniti odgojno-obrazovni plan i program koji će omogućiti prijelaz s jednostavne 'tolerancije' i 'suživota' na stav iskrenog i konstruktivnog dijaloga“ (Zani, 2006.).

Ne treba, naime, zaboraviti da danas mnogi očekuju upravo od međureligijskog i ekumenskog dijaloga veliki doprinos sveopćoj etici i ljudskim pravima, osobito doprinos miru, pravednosti, solidarnosti, slobodi. Vjeronauk se tako uključuje u opće odgojno-obrazovne ciljeve i postaje sastavni i upotpunjujući dio odgojno-obrazovnog sustava (Paloš, 2000.).

Interkulturalnost i dijalog vjere i razuma

Religijsko obrazovanje mora biti mjesto odgoja za interkulturalnost i dijaloga vjere i razuma. Osposobljavanje za iskreno suočavanje i susret s drugima i drukčijima postaje jednim od temeljnih izazova obrazovanja u 21. stoljeću, pa tako i religijskoga obrazovanja. Suvremena škola čini velike napore s ciljem promicanja poštovanja među osobnim, društvenim, etničkim i kulturnim različitostima te se angažira u promicanju interkulturalnosti.

Papa Benedikt XVI. (2010.) u *Caritas in veritate* ističe da međukulturalni dijalog mora polaziti od duboke ukorijenjene svijesti o posebnosti identiteta različitih sugovornika. Upozorava na opasnost kulturalnoga eklekticizma kao oblika podržavanja relativizama „koji ne potiče istinski međukulturalni dijalog, a na društvenom planu, pak, kulturalni relativizam pridonosi međusobnom približavanju kulturalnih skupina, pa čak i tome da

žive jedni uz druge – ali zapravo odvojene, bez autentičnog dijaloga i, prema tome, bez istinske integracije“.

Vijeće Europe u posljednje vrijeme interkulturalnosti posvećuje iznimnu pozornost, jer interkulturalnost zadire u temeljna životna i društvena područja: ljudska prava, demokraciju i pravo. Ta se ideja osobito promiče u knjizi *Bijela knjiga o međukulturalnom dijalogu. Živimo zajedno jednaki u dostojanstvu* koju je 2008. godine objavilo Vijeće Europe. Svaki odgojni projekt, osobito onaj koji se nadahnjuje na religijskoj viziji, stavlja osobu u središte pozornosti. To načelo je osobito važno kada se radi o odgoju za interkulturalnost, a osobit doprinos religija odgoju i interkulturalnosti sastoji se u stavljanju u središte osobe sa svim njezinim potencijalima. I papa Benedikt XV. u *Caritatis in veritate* (br. 56) potvrđuje da su religije bogatstvo za interkulturalni dijalog „samo ako i u javnom prostoru bude mjesta za Boga [...] Nijekanje prava na javno ispovijedanje vlastite religije i na djelovanje usmjereno upoznavanju javnosti s istinama vjere negativno utječe na istinski razvoj. Isključivanje religije iz javnog života, kao i religijski fundamentalizam, onemogućuju da se osobe zbiljski susretnu i zajedno surađuju u napretku čovječanstva. I u laicizmu i u fundamentalizmu nestaje mogućnost plodnog dijaloga i djelotvorne suradnje razuma i religijske vjere. Razum je vazda potrebit pročišćenja vjerom, a to također vrijedi i za politički razum, koji sebe ne smije držati svemogućim. No isto je tako i religija potrebna pročišćenja razumom kako bi očitovala svoje autentično ljudsko lice. Svakim prekidom tog dijaloga razvoj čovječanstva plaća vrlo visoku cijenu.“ U tehnološkom pak svijetu nužan je dublji dijalog istine vjere i razuma. U protivnome, „sudbina razuma bez vjere, opčaranog isključivim pouzdanjem u tehniku, gubljenje je u iluziji vlastite svemoći. Vjera bez razuma, pak, vodi otuđivanju od konkretnog ljudskog života“ (br. 74).

Kada je riječ o marginaliziranju vjere u javnom prostoru, valja napomenuti da postoji protivljenje nazočnosti religije i govora o Bogu u odgojno-obrazovnom sustavu. Potiskivanje Boga iz javnoga prostora motivirano je ideologijom laicizma, koja nijeće pravo na javno ispovijedanje vlastite religije. Vjeronauk u školi mora, stoga, sve više voditi računa o religijskoj različitosti u današnjem društvu i u školi. Jedna od ključnih odgojno-obrazovnih zadaća, ističe Razum (2008.), jest osposobiti učenike za suživot u

različitosti, za otvorenost i dijalog, međusobno uvažavanje i prihvaćanje. Neki analitičari smatraju da bi vjeronauk trebao postati „radionica interkulturalnosti“. Mnogi stoga očekuju da bi upravo vjeronaučna nastava trebala dati snažniji doprinos razvoju sveopće etike, poštovanju ljudskih prava, promicanju mira, solidarnosti i socijalne jednakosti, jer otvorenost vjeronauka za dijalog i suradnju s drugim vjerskim konfesijama i tradicijama ulazi u samu njegovu narav.

Zaključak

Za 21. stoljeće kaže se da, jednostavno, mora biti vrijeme dijaloga, radi opstanka svijeta. Stoga je pred svima ista zadaća i isti imperativ: odgajati za dijalog i graditi kulturu dijaloga, u kojoj važno mjesto ima i međureligijski dijalog. Jedan je autor lijepo rekao da kultura dijaloga nije besposleni hir filozofa ili religijskih službenika, nego preduvjet opstanka civilizacije i čovječanstva, dok Nela Gašpar svoje razmišljanje o međureligijskom dijalogu zaključuje sljedećim riječima: „Međureligijski dijalog izraz je dakle vjermičke patnje zbog razdora i nekomuniciranja, čin aktivne solidarnosti u podijeljenom svijetu. On je svjedočanstvo da Bog u kojega želimo vjerovati nije Bog koji hoće nasilje nego sreću i spasenje svakog svog stvorenja i prije nego se s njime nađemo licem u lice. Ako je milosrdni Bog samo 'moj' Bog, samo Bog 'moje' nacionalne i religijske grupacije, pred nama predstoji još mržnje, sukoba, nasilja. Nijedan dijalog, međutim, nije završen. I međureligijski je na početku.“

U promicanju međureligijskog dijaloga važnu ulogu ima religijsko obrazovanje, koje u školama ne smije biti pritisnuto logikom misionarenja, nego odgovornošću za osposobljavanje djece i mladih u traganju za smislom. Među svim predmetima vjeronauk jednostavno mora biti drukčiji, i to ne tek kao predmet, nego kao način, pristup, ozračje, dijalog, otvorenost, brižnost, snošljivost i prihvaćanje. To je moguće samo ako on postane „mjesto“ ozbiljenja ljubavi, prihvaćanja i međusobnog uvažavanja. Vjeronauk mora postati istinska škola dijaloga, od koje će učiti i nadahnjivati se cjelokupni odgojno-obrazovni sustav.

I, na samom kraju, donosimo jednu lijepu misao židovskoga pisca Edmonda Jabesa:

„Ti si stranac. A ja?
Ja sam, za tebe, onaj koji je stranac. A ti?
Zvijezda će, uvijek, biti odvojena od zvijezde;
jer ono što ih približuje tek je njihova volja da zajedno sjaju.“

Literatura

- Alen Ristić, *Drugi – neočekivana objava božanskoga. Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive s osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, www.etos.ba/dok/1435082318.pdf (30.6.2018.)
- Anto Mišić, *Međureligijski dijalog – prinos općoj kulturi dijaloga*, u: *Obnovljeni život* 57(2002.), br. 3., 453-465.
- Benedetto XVI, *Incontro con i rappresentanti della comunità musulmana del Camerun*, Yooundé, 19 marzo 2009., https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/speeches/2009/march/documents/hf_ben-xvi_spe_20090319_comunita-musulmana.html (3.7.2018.)
- Benedetto XVI, *Messaggio per la XLIV Giornata mondiale della pace*, 1 gennaio 2011., http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20101208_xliv-world-day-peace.html (4.7.2018.)
- Benedetto XVI., *Discorso ai Rappresentanti di alter religioni*, Sydney, 18 luglio 2008., http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/speeches/2008/july/documents/hf_ben-xvi_spe_20080718_interel.html (4.7.2018.)
- Benedetto XVI., *Discorso al Presidente del Direttore degli affair religiosi*, Ancora, 28 novembre 2006., http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/speeches/2006/november/documents/hf_ben-xvi_spe_20061128_pres-religious-affairs.html (4.7.2018.)
- Blaženka Valentina Mandarić / Ružica Razum, *Važnost odgoja u današnjem svijetu. Doprinos vjeronauka odgojnom djelovanju škole*, Zagreb 2015.

- Boris Vulić, Međureligijski dijalog i jasnoća vjere, Promišljanje iz perspektive dokumenata “Dominus Iesus” i filozofa M. Pere, u: *Crkva u svijetu* 52(2017.), br. 2, 195-218.
- Claude Geffrè, Fundamenti teologici del dialogo interreligioso, u: *Consacrazione e Servizio*, dicembre (2004.), br. 12., <http://www.usminazionale.it/12-2004/geffre.htm>. (4.7.2018.)
- Dialogo interreligioso, u: *Cristianesimo. L'enciclopedia. Storia Teologia Confessioni Protagonisti Riformatori*, Navarra, 1997., 225-228
- Discorso del Santo padre Benedetto XVI. ai partecipanti all'incontro degli insegnanti di religione cattolica*, 25 aprile 2009., http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/speeches/2009/april/documents/hf_ben-xvi_spe_20090425_insegnanti-religione.html (4.7.2018.)
- Discorso di Giovanni Paolo II ai rappresentanti delle diverse chiese e comunioni cristiane convenuti in Assisi per la giornata mondiale di preghiera per la pace*, 27. ottobre 1986., http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1986/october/documents/hf_jp-ii_spe_19861027_prayer-peace-assisi.html (4.7.2018.)
- Egar Morin, *Etika*, Zagreb, 2004.
- Enzo Bianchi, *Kršćani u društvu*, Zagreb, 2016.
- Giacomo Canobbio, Il dialogo interreligioso nei documenti del Vaticano II, u: *Teologia* 38/2 (2013).
- Giovani Certi, Dialogo interreligioso, in: *Cristianesimo. L'enciclopedia. Storia. Teologia Confessioni Protagonisti Riformatori*, Navarra, 1997.
- Giovani Paolo II., *Otkupitelj čovjeka*, Zagreb, 1996.
- Giuseppe Acone, „Uomo“, „ethos“, *educazione: una prospettiva di filosofia dell'educazione*, Brescia, 1996.
- Horst Bürkle, Dialogo interreligioso, u: *Nuovo Dizionario delle religioni* (ur.) Hans Waldenfels, Freiburg 1987.
- Ivan Šarčević, Međureligijski dijalog pred alternativom vjere i nevjere, u: *Služba Božja* 57(2017.), br. 1, 7-23.
- Ivan Šarčević, Pluralizam i univerzalnost patnje. Postavke međureligijskog dijaloga, *Bogoslovska smotra* 73(2003.), br. 2-3, 433-453.

- Joseph Ratzinger, *Fede Verità Toleranzia, Il cristianesimo e le religioni del mondo*, Cantagalli, Siena 2003.
- Kardinal Josip Bozanić, *Prigodna riječ na susretu s ravnateljima osnovnih i srednjih škola te predškolskih ustanova u gradu Zagrebu*, Zagreb, 2013.
- Kardinal Josip Bozanić, *Prigodna riječ na susretu s ravnateljima osnovnih i srednjih škola te predškolskih ustanova u gradu Zagrebu*, 11. svibnja 2007.
- Karl kardinal Lehmann, *Odvažno u promjene*, Zagreb, 2004.
- Lorenzo ORNAGHI, Farsi carico delle domande decisive per il futuro del paese. Citirano prema: Vincenzo ANNICCHIARICO, *Pastorale giovanile e Insegnamento della Religione Cattolica nella Secondaria di 2° grado /superiori/* (25 gennaio 2008.), u:
www.php.agoradeigiovani.it/download/salsomaggiore08/015 (30.6.2018.).
- Mariano Crociata, *Ermenutica del dialogo interreligioso a cinquant'anni dal Concilio Vaticano II. Prolusione per il nuovo anno accademico*, http://www.marianocrociata.it/ccl_new_v3/allegati/51338/Ermenutica%20del%20dialogo%20interreligioso.pdf (4.7.2018.)
- Nela Gašpar, Nasilje među religijama i “memoria passionis”. Međureligijski dijalog umjesto nasilja, u: *Riječki teološki časopis*, 16(2008.), br. 2., 413-430.
- Nikola Bižaca, O teološkom značenju u međureligijskom dijalogu. Aktualni katolički dosezi i perspektive, u: *Crkva u svijetu* 44(2009.), br. 2, 192-2014.
- Papa Benedetto XVI., *Caritatis in veritate*, Zagreb, 2010.
- Papa Francesco, *Discorso ai rappresentanti delle Chiese e delle Comunità Ecclesiale, e di alter Religioni*, 20 marzo 2013.,
http://w2.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2013/march/documents/papa-francesco_20130320_delegati-fraterni.html (4.7.2018.)
- Papa Francesco, *Evangelii gaudium*, Zagreb, 2014.
- Papa Francesco, *La scuola. Interventi. Discorsi. Omilie*, Bologna, 2016.

- Papa Franjo, *Susret s predstavnicima talijanskih škola*, 10. svibnja 2014.,
- Papa Pavao VI., *Ecclesiam suam*, 1964.
- Papa Pavao VI., *Evangelii nuntiandi*, Zagreb, 1975.
- Papinsko vijeće "Iustitia et pax", *Kompendij Socijalnog nauka Crkve*, Zagreb, 2005.
- Papinsko vijeće za kulturu, *Vjera i kultura*, Zagreb, 2010.
- Piero Rossano, Dialogo e missione, u: *Il Regno*, Documenti, 15(1981.).
- Rudi Paloš, *Konfesionalni vjeronauk u javnoj školi na pragu III. tisućljeća*, u: *Kateheza* 22(2000.), br. 2, 142-152.
- Ružica RAZUM, *Vjeronauk između tradicije i znakova vremena, Suvremeni izazovi za religijskopedagošku i katehetsku teoriju i praksu*, Zagreb, 2008.
- Segretario per i non cristiani, *L'atteggiamento della Chiesa di fronte ai seguaci di alter religioni*, 4 settembre 1984., 30-35.
- Stefano Curci, *Pedagogia del volto. Educare dopo Levinas*, Bologna, 2002.
- Tonči MATULIĆ, Odgojno-obrazovni sustav u ozračju krize vrijednosti i identiteta: religija kao pogled s onu stranu krize, u: Ružica Razum (ur.), *Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi*, Zagreb, 2011., 221-247.
- Vincenzo ZANI, Formare il cittadino europeo: educazione integrale e timori di integralismo, u: *Religione Scuola Città*, 10 (2006.) 1, 33-40.
- Željko Puljić, *Kultura u misli Ivana Pavla II.*, u: *Bogoslovska smotra*, 55(1985.) 3-4, 404-418.
- Željko Tanjić, *Renesansa religije ili kraj religije? Pogled iz teološke perspektive*, u: Ružica Razum (ur.), *Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi*, Zagreb, 2011., 39-47.

THE CONTRIBUTION OF RELIGIOUS EDUCATION TO THE PROMOTION OF (INTERRELIGIOUS) DIALOGUE

Valentina Mandarić, PhD

Abstract

In the introduction the author of the article (lecture) revives the issue of the importance of dialogue and points to the growing complexity of challenges facing dialogue, and in particular interreligious dialogue, in the contemporary society. The article focuses on several important issues underlying interreligious dialogue. Thus, in the introductory part, the author emphasizes some important features of dialogue and outlines important assumptions for its functioning. She observes dialogue from the anthropological, theological and religious point of view. Further on, she identifies the specificity of religious dialogue and describes the important levels at which interreligious dialogue is realized. As the author comes from the Catholic milieu, she analyzes the starting points of interreligious dialogue from the perspective of Catholic Church. In doing so, she particularly appreciates the views and teachings on dialogue of the previous few popes: from Pope Paul VI to the current Pope Francis.

The author considers culture as a place for dialogue. Therefore, she points to some of the challenges of contemporary culture in relation to dialogue. In a cultural environment, school and education in general play an important role in terms of dialogue promotion. In regard to interreligious dialogue, the privileged role in its promoting is certainly performed by religious education. She sees religious education as a link or bridge between culture and religious tradition.

The last section of the article lists some areas that can and should be promoted in religious education, regardless of which religion is taught. It is first and foremost a commitment to a holistic vision of a person, promotion of the meaning of human life, the responsibility for others, and promotion of dialogue between religion and mind.

When it comes to interreligious dialogue, the author believes that it should not be reduced to an optional choice but should be perceived as an imperative obliging all people.

Keywords: interreligious dialogue, religious education, peace promotion, interculturalism

أ.د. فالتينا مانداريتش، كلية اللاهوت الكاثوليكية، جامعة زغرب

إسهام التعليم الديني في تعزيز الحوار بين الأديان

الملخص

تناقش المؤلفة في مقدمة المقال (المحاضرة)، أهمية الحوار وتشير إلى التحديات متزايدة التعقيد التي تواجه الحوار في المجتمع المعاصر، وخاصة الحوار بين الأديان. ويركز المقال على العديد من القضايا المهمة التي تدخل في الحوار بين الأديان. وهكذا، في التمهيد، تؤكد المؤلفة على بعض السمات المهمة للحوار وتذكر افتراضات مهمة لأدائه. وتتناول الحوار وفق المنظور الأنثروبولوجي واللاهوتي والديني. وفي التحليل، فإنها تحدد خصوصية الحوار الديني وتؤكد على بعض الأسس التي يتحقق من خلالها الحوار بين الأديان. ونظراً لأن صاحبة المقال تأتي من المحيط الكاثوليكي، فإنها تحلل نقاط انطلاق الحوار بين الأديان من منظور الكنيسة الكاثوليكية. وفي قيامها بذلك، تقدر بشكل خاص وجهات نظر وتعاليم حوار الباباوات الذين كانوا في الفترة الأخيرة: بدءاً من البابا بولس السادس. إلى البابا فرانسيس الحالي. وفق المؤلفة، فإن الثقافة هي مكان لتحقيق الحوار. ولذا تشير إلى بعض التحديات الثقافية المعاصرة فيما يتعلق بالحوار. في البيئة الثقافية، هناك مكان مهم لتعزيز الحوار وهو المدرسة، وبشكل عام، التربية والتعليم. عندما يتعلق الأمر بالحوار بين الأديان، فإن المكانة المميزة للترويج له هي بالتأكيد التعليم الديني. وهي ترى التعليم الديني جسراً بين الثقافة والتقاليد الدينية.

وفي الختام تذكر بعض المجالات التي يمكن تعزيزها في التعليم الديني، بغض النظر عن ماهية التعليم الديني. إنه أولاً وقبل كل شيء الالتزام برؤية شمولية للإنسان، لتعزيز معنى الحياة البشرية، وتعزيز المسؤولية تجاه الآخر، وتشجيع الحوار بين الإيمان والعقل. عندما يتعلق الأمر بالحوار بين الأديان، تعتقد صاحبة البحث أن الحوار بين الأديان لا ينبغي اختزاله إلى خيار اختياري بل هو ضرورة تلزم جميع الناس.

الكلمات الأساسية: الحوار بين الأديان، التعليم الديني، تعزيز السلام، التعددية الثقافية